

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی

* علی عرب

** سیدمهدی نریمانی زمان‌آبادی

DOI: 10.22096/rc.2025.2029294.1194

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵]

چکیده

نظام حقوق بین‌المللی علیرغم وجود مراجع قضایی، علاوه بر نقصان در وضع قوانین، در اجرا و حل و فصل اختلافات اطراف متنازع فاقد ضمانت‌های مؤثر است. تنها مبنای ضمانت اجرای آن اقدامات متقابل است که این نیز به دلیل آنکه متخاصمین در قدرت نابرابرند و چه بسا ابرقدرت‌ها بر سازمان‌های بین‌المللی مرجع، حاکم باشند، ابزار کارآمدی برای الزام اطراف بر ایفای تعهداتشان نداشته و بدین جهت همچنان شاهد جنگ و جنایت برخی دولت‌های قدرتمند بدون رعایت حتی ابتدایی‌ترین قوانین حقوق بشردوستانه هستیم؛ اما در آیین‌های آسمانی بالأخص شریعت اسلام، با وجود شرایط لازم برای وضع قانون و ضمانت اجرا چون قدرت، عدالت، علم و رحمت بالامنزاع واضح، ابزارهای کاربردی ضمانت اجرا وجود دارد. علیرغم تصور اینکه ضمانت‌های اسلامی در عقوبت‌های اخروی خلاصه و برای نظام بین‌المللی ثمره عملی ندارد، ضمانت‌های اسلامی دارای ابعاد گوناگون تربیتی، پاداش و تشویق، کیفر و مجازات‌های فردی و اجتماعی و بین‌المللی، تکوینی و تشریحی، دنیوی و اخروی می‌باشند که هر یک دارای مصادیق متعدد در آیات و روایات است. این ابزارهای ضمانت که اغلب در نظام حقوقی بین‌المللی مورد توجه نبوده، علاوه بر اینکه ضامن جبران حقوق تضییع‌شده انسان‌ها است دارای بعد بازدارندگی از وقوع جرم و ظلم هستند.

واژگان کلیدی: ضمانت اجرا؛ شریعت اسلامی؛ قوانین بین‌المللی؛ اقدامات متقابل و الزام.

* دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه مفید، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: kzmawyla9531@gmail.com

** استادیار، دانشکده الهیات، دانشگاه مفید، قم، ایران.

Email: narimani@mofidu.ac.ir

۱. مقدمه

بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، جهان هستی به خاطر بشر آفریده شده است. «ما آسمان و زمین و آنچه بین آن دو است را به بازیچه و برای سرگرمی نیافریدیم». ^۱ مفسرین قائل‌اند که هدف از آفرینش آنها، حجت بودن آنها بر مردم است بر اینکه هستی خالقی قادر دارد و اطاعت از فرامین او واجب است ضمن آنکه انسان از زمین و آسمان‌ها در راستای رفع نیازمندی‌های خود بهره می‌برد. شرایع آسمانی و احکام اسلامی و قوانین موضوعه بشری تنها برای انسان دویعدی وضع گردیده و باید‌ها و نبایدها برای انسان مکلف و موظف تبیین شده است؛ چراکه انسان تنها موجود هستی است که صاحب قوه ادراک، اختیار و اراده است تا باورهای خود را انتخاب و بر مبنای این باورها عمل کند. انسان بدین جهت دو مسیر حیوانی و انسانی با دو رویکرد متفاوت پیش روی دارد. انسان با ابزار عقل، اختیار و اراده خدادادی و بهره‌مندی از آموزه‌های آسمانی می‌تواند این ابعاد اقتضایی وجودش را به فعلیت رسانده و راه درست از نادرست را بازشناخته و مسیر، شیوه عملکرد و سرانجام زندگی خود را تعیین کند: «فجور و تقوا را به او الهام کرده است».^۲

انسان مادی‌نگر و غافل از معنویت و انسانیت هیچ مرزی برای خواسته‌های خود قائل نیست حتی اگر سبب طغیانگری و تعرضش به حقوق دیگران شود. او خواهان آزادی مطلق و تصاحب همه چیز برای خود می‌باشد و چنانچه تمام افراد در پی تحقق چنین خواسته‌ای باشند، نظام حقوقی اجتماعی و بین‌المللی دچار نابسامانی شدید شده و قانون جنگل (بی‌قانونی) حاکم شده و کسی که قدرتمندتر است، سلطه یافته و تنها منافع خود را می‌بیند و خواسته خود را بر دیگران تحمیل می‌کند؛ اغلب جنگ‌ها با این رویکرد است.

مسئله مسالمت‌آمیز در جامعه بین‌المللی نیازمند نظم و احترام به حقوق دیگران است و این مهم بدون قانون‌گذاری، قابل‌دستیابی نیست، اما قطعاً وضع قوانین به‌تنهایی تأثیر لازم در ایجاد نظم و رعایت حقوق ندارد، از این رو ضروری است ضمانت اجرای قوانین نیز وضع گردد تا اشخاص یا دولت‌های خودکامه که به حقوق دیگران تعرض می‌کنند را در چهارچوب قانون، محدود سازد.

در حقوق الهی، نخستین قانونی که برای بشر تعیین شد، نزدیک نشدن به درخت خاصی

۱. انبیاء، آیه ۱۶.

۲. شمس، آیه ۸.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۵۹

در بهشت بود که ضمانت اجرای آن عبارت بود از اینکه جزو ستمگران به شمار می‌روید.^۳ در حقوق بین‌الملل نیز «اولین باری که ضمانت اجرا مطرح گردید در حکمیت مربوط به مسئله ماهیگیری در سواحل اقیانوس اطلس (۱۹۱۰) بود».^۴

در حقوق بین‌الملل، روابط دولت‌ها بر اقدامات دوجانبه و متقابل استوار است و این اقدامات دوجانبه منشأ شکل‌گیری حقوق بین‌الملل و ضمانت اجرا می‌باشد که به علت عدم توازن قدرت طرفین، اقدام عادلانه قابل تضمین نیست؛ اما در حقوق داخلی مانند حقوق جزا و فقه اصل بر متابعت و پیروی می‌باشد و در احکام الهی مبنا، تبعیت و التزام به اوامر الهی است «پس ایمان آورید به خدا و رسولش... و از او تبعیت کنید»؛^۵ که در این صورت قانون و حکم الهی حاکم بر اقدام افراد و اطراف است.

این مقاله به بررسی ضمانت اجرا در قوانین بین‌المللی بشری از جمله قوانین حقوق بشردوستانه و در احکام الهی با رویکرد قرآنی پرداخته و ضمن اشاره به برخی مشترکات ماهوی، به موارد اختلاف پرداخته و با رجوع به آرای صاحب‌نظران و قوانین بین‌المللی، ناکارآمدی قوانین بین‌المللی را تبیین کرده و با استناد به قرآن کریم، برتری، کارایی و بازدارندگی ضمانت اجرای اسلامی از طریق احکامی چون ملاحظیات تربیتی، تشویق‌ها، پاداش‌ها و مجازات‌های مختلف تشریحی و تکوینی، فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، دنیوی و اخروی، اثبات می‌کند.

موضوع ضمانت اجرای قوانین حقوق بشردوستانه از آنجا که با تضمین آزادی، کرامت و امنیت انسان‌ها ارتباط دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پژوهش‌های علمی و مقالاتی، گذرا به این موضوع پرداخته‌اند که برخی از آنها اشاره‌ای به برتری ضمانت اجرای احکام اسلامی داشته‌اند.

۲. مفاهیم

برخی مفاهیم کلیدی و پرکاربرد هستند که شاخص‌ترین آنها شارع و قانونگذار و ضمانت اجرا است.

بررسی این دو مفهوم در دو نظام حقوقی بین‌المللی و اسلامی (علم، قدرت، عدالت قانون

۳. بقره، آیه ۳۵.

۴. منوچهر گنجی، حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ اول (تهران: چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۸)، ۳۹.

۵. اعراف، آیه ۱۵۸.

گذار و نیز قلمرو و انواع ضمانت اجرا) می‌توانند در تحقق ضمانت اجرا مؤثر و نقش‌آفرین باشند.

الف) شارع و قانونگذار

در اصطلاح شریعت: «شرع و شریعت، سنت‌هایی است که خداوند در قالب دین قرار داده و بدان دستور داده است نماز، روزه و اعمال خیر.^۶ و «مراد از شارع در علوم انسانی، خداوند است، چون او بنیان‌گذار شرع بوده و تنها وی شارع حقیقی به شمار می‌رود».^۷ «ان الحکم الا لله».^۸

در اصطلاح حقوقی: «قانون‌گذار، مقامی است که به مناسبت قدرت مخصوصی که دارد قانون وضع می‌کند و آن را کم و بیش به معرض اجرا می‌گذارد و از قدرت مزبور ضمانت اجرایی قانون را فراهم می‌سازد».^۹

ب) ضمانت اجرا

مجازات یا سایر مکانیزم‌های اجرایی که نسبت به اطاعت از قانون و مقررات، ایجاد انگیزه می‌کند و همچنین بخشی از حقوق که به منظور اطمینان از اجرا از طریق وضع مجازات نسبت به نقض یا اعطای پاداش نسبت به رعایت آنها در نظر گرفته شده است.

ضمانت اجرا عبارت است از «قدرتی که در صحنه بین‌الملل برای به کار بستن قوانین یا احکام دادگاه‌های بین‌المللی به کار می‌رود».^{۱۰}

منظور از ضمانت اجرا در این مقاله هر اقدامی است که زمینه بازدارندگی نسبت به جرم و تشویق به انجام کارهای پسندیده و رعایت قانون را فراهم کند. با توجه به این تعریف، ضرورتی ندارد ضمانت اجرا تنها ابزار مجازات باشد. «گرچه برخی معتقدند که ضمانت اجرا،

۶. محب‌الدین واسطی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، چاپ اول، جلد ۱۱ (بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴)، ۲۳۷.

۷. جمعی از محققین مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، فرهنگ‌نامه اصول فقه، چاپ اول (قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹)، ۴۹۷.

۸. انعام، آیه ۵۷.

۹. محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: گنج دانش، ۱۳۴۶)، ش ۴۱۵۴.

۱۰. ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲)، ۵۵.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۶۱

عبارت است از تشبیه بدنی که به تناسب نقض یک قاعده قانونی اعمال می‌شود.^{۱۱}

۳. انواع ضمانت اجرا

۱-۳. در حقوق بین‌الملل: ضمانت اجرایی به دو گونه دسته‌بندی شده است:

ضمانت اجرای کیفری (جزایی، عقوبتی) که در نتیجه آن نوعی مجازات یا جریمه بر عامل تخلف تحمیل می‌گردد.

- ضمانت اجرای مدنی (حقوقی، ترمیمی، اعاده وضع سابق) هدف از این نوع ضمانت اجرا اعاده وضع سابق (قبل از انجام خلاف) است.

۲-۳. در احکام شریعت اسلامی: در احکام اسلامی و نیز آیین‌های آسمانی، ضمانت اجرا دارای ابعاد گسترده‌تری از قبیل تشبیه و پاداش است. این ابعاد می‌توانند فردی یا اجتماعی، دنیوی یا اخروی، مادی یا غیر مادی و کیفری یا مدنی باشند. می‌توان برای ضمانت اجرای اسلامی، تقسیم‌بندی اساسی که دیگر تقسیمات را پوشش می‌دهد، به تشریحی و تکوینی برشمرد.

۴. ارکان ضمانت اجرا

برای تحقق ضمانت اجرا در هر نظام حقوقی، دو عنصر ماهوی و شکلی، لازم است.

۱. عنصر قانونی، همان تدابیر پیش‌بینی‌شده در متن قانون است.

۲. قدرت اجرایی برتر در جامعه (جامعه داخلی یا بین‌المللی).^{۱۲}

این دو رکن، محور اصلی بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی بوده و عمده تفاوت‌های این دو نظام حقوقی در این دو رکن قابل بررسی است.

۵. جایگاه ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل

با توجه به اینکه موضوع مقاله نظر به حقوق بشردوستانه دارد و از طرفی بیشتر جنگ‌ها، خارجی و بین‌دولت‌ها رخ می‌دهد، لازم است موقعیت حقوق بین‌الملل نسبت به اجرای

۱۱. علی‌محمد طباطبایی، «بطلان، انحلال و فسخ عقد»، نشریه کانون وکلا، ۱، شماره ۲۹ (بهمن و اسفند ۱۳۳۱): ۴۲.

۱۲. محمدرضا باقرزاده، ضمانت اجرای صلح و امنیت بین‌المللی، چاپ اول (قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲)، ۲۲.

قوانین و ضمانت اجرا در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی مورد بررسی قرار گیرد.

از آنجا که جنگ در تاریخ بشریت همواره گریبان‌گیر انسان‌ها بوده و پیوسته ابزار و آلات و شگردها و توان نظامی در حال تحول و توسعه است، این موضوع مستلزم آن گردید که قانون‌گذاری قوانین بین‌المللی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته و نقش‌آفرینی کنند؛ قوانین بین‌المللی نظام‌مند شده و ضمانت اجرایی برای آن تعریف گردید، با این وجود همواره در بعد اجرایی دچار چالش بوده و در عمل این قوانین معطوف به سیاست‌ها، اراده و منافع کشورهای قدرتمند و زورگو گردیده و از آنجا که منافع آنها انتهای ندارد، جنگ همواره پابرجاست.

برخی حقوق‌دانان به دلیل وجود جنگ‌های گسترده و همیشگی در سطح جهان و تجاوز برخی کشورها به قوانین بین‌المللی بدون هیچ مانعی، نسبت به ضمانت اجرای این قوانین تردید ایجاد کرده و قوانین بین‌المللی را غیر آمره و غیر الزام‌آور برشمردند.

برخی فیلسوفان مانند هابز و اسپینوزا به سبب بحران‌های حاد منطقه‌ای و جهانی و تعدی بسیاری از تابعان حقوق بین‌الملل از مقررات بین‌المللی، تردیدهای اساسی در برابر ضمانت اجرایی این قوانین پیدا کرده و این قوانین را به‌عنوان دستور ساده اخلاقی تعبیر کرده‌اند.

افول دکترین حقوقی، زمانی به اوج خود می‌رسد که اسپینوزا می‌گوید: «هر کس به همان اندازه حق دارد که قدرت دارد». جان آستین حتی حقوق بین‌الملل را شایسته نام حقوق نمی‌داند و او را جزئی از اخلاق یا نزاکت بین‌المللی قلمداد می‌کند و هگل با آنکه اذعان به حقوقی بودن آن دارد، این رشته حقوق را تا سطح یک «حقوق عمومی خارجی» پایین می‌آورد و راه حل مشکلات را در صورت بروز اختلاف میان کشورها و عدم توافق آنها جنگ می‌داند.^{۱۳}

اظهارات صاحب‌نظران و دانشمندان غربی گویای عدم توانایی و موفقیت سازمان‌های بزرگ بین‌المللی در تضمین اجرای قوانین آمره بین‌المللی به تساوی و عادلانه است و همانطور که عیان است این سازمان‌ها تحت سلطه قدرت‌های بزرگ بوده و توان مقابله با سیاست‌ها، تصمیمات و اقدامات ظالمانه یک‌طرفه آنها را ندارند.

نکته شایان توجه آنکه چه‌بسا در بعد ماهوی، قوانین بین‌المللی مشکل گسترده‌ای نداشته باشند، اما در بعد شکلی و اجرایی مشکلی را از جامعه بین‌المللی حل نمی‌کنند.

۱۳. هوشنگ مقتدر، حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ دوم (تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳)، ۵.

- چالش‌ها در قوانین بین‌المللی

در نظام حقوقی غرب در خصوص ماهیت و ضرورت وجود حقوق بین‌الملل اختلاف نظر وجود دارد.

الف) مخالفین: مخالفین از جمله هابس، ساوینی و آستین با استدلال بر اینکه ۱. عدم وجود قدرتی مافوق دولت‌ها، صلح را منحصر به حالت توازن قدرت‌ها کرده است. قواعد حقوق بین‌الملل برخاسته از اعتقادات، اخلاق و احساسات جاری بین‌المللی است؛ ۲. فقدان ارکان عالی قوای سه‌گانه سبب سلب الزام‌آوری قوانین می‌گردد و بدین جهت حقوق بشمار نمی‌آید؛ از این رو تنها سازمان جهانی، سازمان ملل متحد است؛ ۳. ابتدای حقوق بین‌الملل بر منافع دولت‌ها و تغییر مستمر منافع، بی‌ثباتی و نقض مکرر قوانین را به دنبال دارد، حقوق بین‌الملل را حقوق بر نمی‌شمرند.

ب - موافقین: اینان در رد استدلال مخالفین گفته‌اند: ۱. حقوق بین‌الملل برخلاف حقوق داخلی تکامل نیافته و نوپا است و مقایسه آنها صحیح نیست. ۲. حقوق بین‌الملل مانند حقوق داخلی مبتنی بر تبعیت نبوده، بلکه بر همکاری کشورها استوار است. ۳. قائل به وجود قوای سه‌گانه هستند. ۴. ضمن پذیرش معطوف بودن قوانین بین‌المللی به منافع برخی کشورها، آن را دلیلی بر عدم اجرای قوانین نمی‌دانند.^{۱۴}

بنا به نظر مخالف و موافق، حقوق بین‌الملل ناقص، ناپایدار و تأمین‌کننده منافع کشورهای قدرتمند است.

به نظر پژوهشگران مهم‌ترین چالش‌هایی که حقوق و قوانین بین‌المللی با آنها مواجه است و این چالش‌ها باعث عدم توانایی سازمان‌ها و قوانین بین‌المللی جهت اجرا و ضمانت اجرای قوانین در سطح بین‌المللی شده است، عبارت‌اند از:

الف) **نقص قانونی:** حقوق بین‌الملل با توجه به عمر کوتاهش، دارای اشکالات ماهوی است. «حقوق بین‌الملل، به علت نوپا بودن و برخورداری از ضعف‌های ساختاری، نارسا بودن قواعد موضوعه و کثرت و تنوع مسائل جدید و گسترش مناطق بی‌حقوق در عرصه بین‌المللی، ورای موضوعات سنتی، از ضمانت اجرای کافی و مقابله با نقض معیارهای

۱۴. همایون مافی، «تأملاتی در باب ضمانت اجرا از منظر حقوق بین‌الملل عمومی»، پژوهشنامه حقوق تطبیقی (پاییز و زمستان ۱۳۹۴): ۱۲۳.

بین‌المللی به‌طور مؤثر برخوردار نشده است».^{۱۵}

ب) دولت‌مداری جهانی: «دولت‌مداری جهانی امری اجتناب‌ناپذیر است، اما برخی قدرت‌های غربی به دلیل داشتن امکانات گسترده و حاکم بودن بر سازمان‌های بین‌المللی روند امور جهانی را بنا به تصمیم خود و در راستای منافع خود شکل می‌دهند».^{۱۶}

ج) عدم بازدارندگی: با توجه به عدم وجود ابزارهای حقوقی لازم در قوانین بین‌المللی یک قدرت اقدام به نقض حقوق انسان‌ها یا حمایت از تروریست نموده و ابتدایی‌ترین قوانین بین‌المللی را رعایت نکرده و هیچ مرجع قانونی و قضایی بین‌المللی توان برخورد یا محاکمه او را ندارد. این موضوع در این روزها در جنگ غزه به‌خوبی مشهود است. «باید گفت تصمیمات مراجعی مانند شورا و مجمع عمومی سازمان ملل متحد جنبه سیاسی دارد؛ از این‌رو با منافع کشورهای بزرگ مرتبط است و همانطور که عملاً دیده شده چنانچه علیه کشوری تعصب داشته باشند ممکن است از اقدام خودداری کنند».^{۱۷}

د) به نفع قدرتمندان: آنچه بسیار آشکار و بی‌نیاز به استدلال است. جنگ‌های گذشته در طول تاریخ بشر و اوضاع کنونی جهان نمایانگر این است که برخی قوانین مانند حق وتو به نفع کشورهای قدرتمند وضع گردیده‌اند. عدم تقید این کشورها به اجرای قوانین مصوب و ارتکاب آزادانه جنایات جنگی در راستای منافعشان دلیل روشنی بر این موضوع است. علیرغم وجود اعتراض افکار عمومی جهان، هیچ ممانعتی انجام نمی‌پذیرد.

ح) تعدی و بحران: با توجه به اینکه تابعان حقوق بین‌المللی در حوزه قدرت یکسان نیستند و بدین جهت تعدی قدرتمندان جهت تأمین منافع نامشروع خود روزافزون بوده و منجر به ایجاد بحران برای جامعه بین‌المللی و کشور هدف می‌گردد. این امر نسبت به وجود ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل تردید ایجاد کرده و قوانین بین‌المللی را غیر الزامی و توصیه‌های اخلاقی بیش نمی‌نمایاند؛ بنابراین برخی نیز حقوق بین‌الملل را حقوق ندانسته‌اند.

و) ضمانت روی کاغذ: در قوانین مختلف بین‌المللی در مقاطع تاریخی، مواد قانونی در راستای ضمانت اجرا وضع گردیده است. در مرحله‌ای پس از جنگ جهانی اول برای حقوق

۱۵. همایون مافی، «ضمانت اجرا در حقوق بین‌المللی عمومی»، مجموعه مقالات همایش جهانی شدن حقوق و چالش‌های آن (۱۳۸۵): ۱.

۱۶. مجید عباسی و علی‌اکبر کیانی، «حکمرانی جهانی و حقوق جهانی»، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی (پاییز ۱۳۹۱).

۱۷. مقتدر، حقوق بین‌الملل عمومی، ۷۸.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۶۵

بین‌الملل ضمانت اجرا پیش‌بینی شده و پس از جنگ جهانی دوم در منشور ملل متحد نیز ضمانت اجرایی تصویب گردید. سازمان‌های بین‌المللی تنها در شرایط خاص که منافع کشورهای قدرتمند و حاکم بر این سازمان‌ها تأمین می‌گردد، توان اعمال ضمانت اجرا را دارند. این سازمان‌ها تنها با تصویب قوانین و صدور قطعنامه و خواندنشان از روی کاغذ اکتفا کرده و تصمیمات و مصوباتشان آمره و الزام‌آور نیست، از این‌رو کشورهای قدرتمند به مقتضای منافعشان به جنگ و تجاوز روزافزون دامن می‌زنند.

(ز) فقدان قوای سه‌گانه: حقوق بین‌الملل برخلاف حقوق داخلی فاقد قوای سه‌گانه است و بر همین اساس همه چیز در عرصه حقوق بین‌الملل بر اساس اقدامات و رضایت متقابل صورت می‌پذیرد و ضمانت اجرای لازم را ندارد. «بنابراین، در نظام بین‌المللی به دلیل فقدان قوای اجرایی و کمبود قواعد حقوقی تضمین‌کننده، نمی‌توان انتظار داشت که ضمانت اجرا، همچون حقوق داخلی سازمان‌یافته و به مرحله کمال رسیده باشد».^{۱۸}

«جامعه بین‌الملل تنها جامعه بشری است که عملاً از یک نهاد تقنینی، اجرایی و قضایی محروم است. عدم برخورداری از یک نهاد سازمان‌یافته و روش‌های حقوقی لازم سبب شده که حقوق بین‌الملل نتواند خود را با تحولات جامعه بین‌الملل و نیازهای آن وفق دهد و این باعث ضعف حقوق بین‌الملل است».^{۱۹}

در دنیای مرفعی امروزی تجاوز به حقوق انسان‌ها و ملت‌ها، عدم رعایت ابتدایی‌ترین قوانین حقوق بشر دوستانه، عدم اقدام مؤثر و سکوت سازمان‌های بین‌المللی مسئول، در برابر این همه جنایت و کشتار وحشیانه غیرنظامیان، مصداق بارزی برای چالش‌های مذکور و ناکارآمدی شکلی ضمانت اجرای قوانین بین‌الملل به شمار می‌آید.

۶. شباهت‌های ضمانت اجرا در دو نظام حقوقی

احکام اسلامی چهارده قرن پیش، به بیان قوانین حقوق بین‌المللی به‌ویژه حقوق بشر دوستانه پرداخته‌اند. با توجه به اهتمام اسلام به سیره عقلا و اینکه شارع خود رئیس عقلا است،^{۲۰} برخی از انواع ضمانت اجرای اسلامی با ضمانت اجرای قوانین بشری که هر دو مبتنی بر

۱۸. میثم نوروزی، «ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل با تأکید بر ضمانت اجرا در دیوان کیفری بین‌المللی»، نشریه حقوق ملل (۱۴۰۲): ۱۸۷.

۱۹. رضا موسی‌زاده، کلیات حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ اول (تهران: انتشارات وزارت خارجه، ۱۳۷۶)، ۹.

۲۰. محمدرضا مظفر، اصول الفقه، جلد ۱ (قم: انتشارات دانش اسلامی، ۱۴۰۵)، ۲۰۸.

فطرت می‌باشند، همخوانی دارند. به مواردی از آنها اشاره می‌شود.

الف) حق تقاص: یکی از احکام شرعی برای جبران خسارت، حق تقاص است. هرگاه فرد بدهکار منکر بدهی یا مقر، اما در ادای آن سهل‌انگاری کند، وفق شرایط مذکور در فقه مقاصه جاز است^{۲۱} که در حقوق بین‌الملل از آن به «خودیاری و عمل متقابل» تعبیر می‌کنند. در واقع «چنانچه طرف متخلف، حاضر نشود غرامت بپردازد یا اختلاف را به دادگاه ارجاع دهد، طرف دیگر می‌تواند رأساً دست به اقدام بزند»^{۲۲}.

ب) پایبندی به قرارداد: یکی از قواعد مهم در فقه اسلامی قاعده «شروط» و «لزوم پایبندی به قراردادها» است. در آیه ۱ سوره مائده آمده است: «ای اهل ایمان به عهد و پیمان خود وفا کنید». در حقوق بین‌الملل نیز «شناسایی حقوق بین‌المللی در حقوق داخلی کشورها و پایبندی به آن» یکی از ضمانت‌های اجرایی بین‌المللی به شمار می‌آید، حتی در برخی کشورها، حقوق بین‌الملل مافوق قوانین داخلی است»^{۲۳}.

ج) تعزیر: یکی از ضمانت‌های اجرا در شریعت اسلامی، تعزیر است. تعزیر به معنای «مجازات‌های بازدارنده که تعیین آن بر حسب شرایط زمان، مکان و افراد به دست قاضی است»^{۲۴}. «در حقوق بین‌الملل فصل هفتم منشور، خصوصاً مواد ۴۱ و ۴۲ به این مقوله پرداخته است»^{۲۵}. «دیوان دادگستری اروپا صلاحیت اجباری بر دولت‌های عضو خود که متهم به نقض قواعد حاکم بر جامعه مشترک اروپا هستند را دارد»^{۲۶}؛ همچنین «در برخی موارد حق ضبط اموال و مسدود ساختن حساب‌های کشور متخلف را دارد»^{۲۷}.

د) امر به معروف و نهی از منکر: امر به معروف و نهی از منکر یکی از ارکان مهم جامعه اسلامی، از جمله واجبات عقلی و نقلی است.^{۲۸} لازمه این آموزه، نظارت همگانی و دعوت به نیکی و بازداشتن از بدی‌هاست که واجب کفایی می‌باشد: «... یامرون بالمعروف و ینهون عن

۲۱. احمد بن محمد نراقی، مستند الشیعه، جلد ۱۷ (قم: مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۱۵)، ۴۵۲.

۲۲. داود آقایی و منوچهر مقصدلو، حقوق بین‌الملل عمومی (تهران: انتشارات سنجش، ۱۳۸۱)، ۴.

۲۳. گنجی، حقوق بین‌الملل عمومی، ۳۹.

۲۴. محمد حسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، جلد ۴۱ (بیروت: احیاء التراث العربی، ۱۳۶۰)، ۲۵۴.

۲۵. جلال‌الدین مدنی، حقوق بین‌الملل عمومی و اصول روابط دول، چاپ دوم، جلد اول (تهران: ناشر پایدار، ۱۳۷۷)، ۳۷۸.

۲۶. مایکل آکهرست، کلیات نوین حقوق بین‌الملل، ترجمه مهرباب داراب‌پور (تهران: انتشار جهان معاصر، ۱۳۷۲)، ۲۹.

۲۷. محمد رضا مجتهدی، مطالعات حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ اول (تهران: انتشارات فروزش، ۱۳۸۱)، ۲۴.

۲۸. محمد مکی‌العاملی، الروضه البهیة فی شرح اللعنه، جلد ۱ (قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۷۴)، ۳۴۲.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۶۷

المنکر...».^{۲۹} در قوانین بین‌المللی نیز «آموزه‌هایی برای ایجاد احساس مسئولیت اخلاقی، در مورد وفای به عهد یا مراعات تعهدات بین‌المللی مطرح شده است»؛^{۳۰} همچنین ضمانت اجرای دیگری با عنوان افکار عمومی جهانی مطرح کرده‌اند.^{۳۱}

ه) تعیین بررسی‌کننده: تعیین اشخاصی برای بررسی اختلافات، از اولین آموزه‌های دین اسلام در زمینه احکام قضایی است «ان احکم بینهم بما انزل الله»،^{۳۲} اما در حقوق بین‌الملل «پس از تغییراتی در جولای ۲۰۰۲، نسل چهارم دادگاه‌های کیفری بین‌المللی با عنوان «دیوان کیفری بین‌المللی» تأسیس و لازم‌الاجرا شد، دیوانی که بر اساس توافق مشترک دولت‌ها از ضمانت اجرا به مفهوم حقوق بین‌المللی برخوردار است».^{۳۳}

و) ضمانت اجرای اخلاقی: «آیات اخلاقی قرآن دلالت بر نوعی نظارت و محاسبه دقیق نهانی دارند، مانند ناظران الهی، کرام‌الکاتبین که تمام اعمال انسان را ثبت می‌کنند. در اسلام این نوع ضمانت بسیار مورد تأکید قرار گرفته و در آموزه‌های زیادی بر لزوم رعایت آنها تأکید شده است».^{۳۴} در حقوق بین‌الملل نیز این مسئله نقش بسزایی ایفا می‌کند، «ضمانت اجرای اخلاقی مانند اظهار تأسف یا عذرخواهی، ضمانت اجرای اقتصادی، ضمانت اجرای سیاسی و دیپلماتیک».^{۳۵}

۷. تفاوت‌های ضمانت اجرا در دو نظام حقوقی

علیرغم وجود شباهت‌های مذکور، تمام موارد ذکرشده در مبحث چالش‌ها و مواردی دیگر، سبب تضعیف تضمین مؤثر قوانین بین‌المللی و تعامل بین این دو نظام حقوقی گردیده ضمن آنکه احتمال خطا در قضاوت‌های بشری، تبعیض و قضاوت‌های غیرعادلانه، نقص قواعد حقوقی، توجه صرف قوانین بشری به بعد طبیعی انسان بدون لحاظ بعد اعتقادی، اخلاقی و تربیتی، محدودیت علمی انسان و عدم جامعیت قوانین بشری وجود دارد که از جمله عوامل عدم توانایی قوانین بین‌المللی برای تضمین اجرای قوانین حقوق بشر دوستانه است؛ گرچه عمده ناتوانی در جنبه اجرایی آن است.

۲۹. توبه، آیه ۷۱.

۳۰. گنجی، حقوق بین‌الملل عمومی، ۳۹.

۳۱. محمدرضا ضیائی بیگدلی، حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ بیستم (تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۳)، ۱۴.

۳۲. مائده، آیه ۴۹.

۳۳. نوروزی، «ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل»، ۳.

۳۴. گنجی، حقوق بین‌الملل عمومی، ۳۹.

۳۵. نوروزی، «ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل»، ۳.

در مقابل در شریعت اسلامی با توجه به عدم وجود چالش‌های فوق و وجود اوصافی چون شناخت کامل انسان و علم مطلق، عدالت، قدرت برتر بر هر قدرتی و اعمال قدرت عادلانه نسبت به تمام افراد بشر، رحمت و رأفت و موارد دیگر در شارع «القادر علی کل شیء» که بستر امکان وضع قوانین مناسب اجرایی، بازدارنده و تنبیهی را فراهم می‌سازد، ضمانت اجرای مؤثر مبتنی بر حکمت را از ویژگی‌های حقوقی و ضمانت اجرای نظام حقوقی اسلام قرار داده است، حال آنکه قوانین ضمانت بین‌الملل و سازمان‌های بین‌المللی در موضع ضعف بوده و تابع سیاست و اراده ابرقدرت‌های جهان می‌باشند؛ از این رو در جامعه بین‌المللی کنونی به دلیل ضعف حاکمیت جهانی اسلام، قدرت طاغوت، بزرگ‌ترین جنایت‌ها را بدون هیچ بازدارنده‌ای مرتکب می‌شود که با ظهور احیاگر حاکمیت جهانی اسلام، بساط ظلم برچیده می‌شود.

ویژگی‌های احکام اسلامی

تشریح اسلامی دارای ویژگی‌های بی‌بدیل است که سبب تضمین اجرای قوانین و احکام الهی خصوصاً در بعد اجتماعی و بین‌المللی می‌گردد. برخی از این ویژگی‌های مرتبط با این بحث عبارت‌اند از:

الف) واضع و ضامن: ضمانت‌های تکوینی قوانین و احکام اسلامی، توسط خداوند عالم، قادر و عادل اعمال می‌شود («... و من احسن من الله حکماً...»)^{۳۶}، «یعلم خائنه الاعین و ما تخفی الصدور»^{۳۷}. ضمانت‌های تشریحی اسلام که بر عهده حکومت‌های اسلامی و اشخاص خاص است در صورت وجود شرایط ویژه‌ای چون عدالت، قدرت و مخالفت با نفس، همچون ضمانت‌های تکوینی مؤثر هستند؛ اما اعمال ضمانت‌های بین‌المللی «در شورای امنیت سازمان ملل مثلاً، غالباً با حق وتوی ظالمانه مواجه شده یا گاهی تصمیمات ارکانی مانند شورا و مجمع عمومی سازمان ملل متحد جنبه سیاسی پیدا کرده و با منافع کشورهای بزرگ گره می‌خورد و اعمال ضمانت اجرا، متوقف و مسکوت می‌ماند»^{۳۸}.

ب) قانون: قوانین الهی، بر اساس دانش مطلق خداوند و بدون نیاز به مرور زمان، اصلاح و تکمیل برای همه بشریت در تمام اعصار و برای همه شئون فردی و اجتماعی، توسط خدا یا کسانی که از سوی او مورد تأیید هستند، وضع و ابلاغ می‌گردد: «افغیر دین الله بیغون...»^{۳۹}

۳۶. مانده، آیه ۵۰.

۳۷. غافر، آیه ۱۹.

۳۸. مقتدر، حقوق بین‌الملل عمومی، ۱۲.

۳۹. آل عمران، آیه ۸۳.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۶۹

و «و من لم یحکم بما انزل الله فاولئك هم الظالمون»،^{۴۰} اما قوانین بشری برخاسته از علم، محدود بشر است؛ مثلاً تا قرن ۱۹ میلادی در مقررات بین‌المللی جنگ پدیده‌ای ممنوع و نامشروع تلقی نمی‌شد.

ج) منشأ الزام‌آوری: در شریعت اسلامی شارع که خداوند قادر و عالم مطلق و فعال مایه‌اش است، منشأ الزام‌آوری ضمانت‌های تکوینی و تشریحی اسلامی است و همه انسان‌ها موظف به اطاعت از شریعت الهی و مسائل حقوقی می‌باشند: «و الله یحکم لامعقب لحکمه و هو سریع الحساب».^{۴۱}

اما در قوانین بین‌المللی جمعی از اندیشمندان و مراجعی که فاقد قدرت لازم برای اجرا و تضمین قوانین است به اضافه نقص علمی، منشأ الزام‌آوری می‌باشند که بدین جهت الزام و التزامی شکل نمی‌گیرد.

د) ضمانت تکوینی: با توجه به دانش و احاطه شارع مقدس، شریعت اسلامی به ضمانت‌های اجرای تشریحی که ممکن است دچار چالش گردد، اکتفا نکرده، بلکه برای بازدارندگی از جرم و جنایت و تشویق به کار نیک ذیل عنوان «سنت الهی» به پاداش‌ها و کیفرهای تکوینی در دو بخش مادی و معنوی پرداخته است: «یوم یغشاهم العذاب من فوقهم و من تحت ارجلهم و یقول ذوقوا ما کنتم تعملون». در حقوق بین‌الملل هرگز این نوع ضمانت اجرا مطرح نشده است، گرچه در عرف بین‌المللی، اموری مشابه تحت عنوان فراحقوقی وجود دارد.

۸. ضمانت اجرا در احکام اسلامی

ضمانت‌های احکام اسلامی را می‌توان به دو بخش اساسی تشریحی و تکوینی تقسیم که باهم ضمانت اجرای مؤثر و بازدارنده در جوامع بشری را شکل می‌دهند و از آنجا که اسلام دین تمام بشریت است، شمول این ضمانت‌ها گسترده و تمام ابعاد فردی و اجتماعی همه انسان‌ها را دربرمی‌گیرد.

۸-۱. ضمانت تشریحی

ضمانت تشریحی اسلام که توسط حکومت اسلامی بر اساس آیات و روایات استخراج، وضع،

۴۰. مائده، آیه ۴۵.

۴۱. رعد، آیه ۴۱.

اجرا و ضمانت می‌گردد «لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتب و المیزان ليقوم الناس بالقسط و انزلنا الحديد فيه باس شديد...»^{۴۲} به تناسب ویژگی‌های حاکم، واضع، مجری و ضامن است که چه‌بسا فاقد شرایط لازم باشد، همان‌طور که بسیاری از احکام اسلامی در برخی کشورهای اسلامی معطل می‌باشند. در صورتی که حاکم اسلامی و مجری احکام الهی صلاحیت و شرایط لازم برای اجرا و تضمین اجرای احکام الهی را داشته باشد، برتری ضمانت اجرای تشریحی اسلام بر ضمانت اجرای قوانین بین‌المللی به دلیل برتری قوانین الهی بر قوانین بشری و شرایط خاص حاکم در اسلام، قطعی است. نمونه بارز آن، حکومت اسلامی زمان پیامبر (ص) است و چنانچه حاکم اسلامی شرایط لازم را نداشته باشد، ضمانت اجرایی تشریحی اسلامی نیز دچار خلل و چالش می‌شود. قابل توجه آنکه این نوع ضمانت اسلامی مورد بحث اصلی این مقاله نیست.

۸-۲. ضمانت تکوینی

ضمانت تکوینی ضمن وضع و ابلاغ از سوی شارع توسط او اجرا می‌گردد و با توجه به ویژگی‌های شارع از قبیل قدرت بلامنازع، علم مطلق، عدالت، رحمت، رافت و حکمت، به‌صورت کامل عادلانه و بدون هیچ مانع به شکل فردی و اجتماعی، مادی و غیرمادی، دنیوی و اخروی قابل اجرا بوده، ضمن آنکه دارای توان بازدارندگی نیز می‌باشد که به مقتضای اراده و مشیت الهی در زمان معین تحقق می‌یابد. بر این اساس بسیاری از جرائم و گناهان در سطح فردی، اجتماعی، حکومتی داخلی و بین‌المللی مانند سرقت، تجاوز به مرز و... توسط برخی مسلمانان و دولت‌های اسلامی تحقق نمی‌یابد. بر اساس روایات، افرادی از مسلمانان خود را به دادگاه عدل الهی، پیامبر (ص) یا امام علی (ع) معرفی و به گناه خود اعتراف و درخواست اجرای حد شرعی جهت پاک شدن می‌کردند. این بیانگر عمق تأثیرگذاری و بازدارندگی اعتقاد به ضمانت‌های تکوینی الهی است.

نکته قابل توجه آنکه شارع با توجه به احاطه‌اش بر بشر حتی در مقام کیفر، این نکته را هم لحاظ کرده است که نباید کیفرها زمینه‌ساز ناامیدی افراد از رحمت خدا و توبه از گناه و جرم گردند. «هر مصیبتی بر شما عارض گردد نتیجه عملکرد خودتان است و خداوند از بسیاری از گناهان عفو می‌کند».^{۴۳}

۴۲. حدید، آیه ۲۵.

۴۳. شوری، آیه ۳۰.

۹. ضمانت‌های غیرحقوقی یا فراحقوقی

ضمانت‌های غیرحقوقی یا فراحقوقی وجود دارد که در قوانین موضوعه فاقد اعتبار و الزام حقوقی و قانونی است، بلکه مبتنی بر تعهدات درونی و وجدانی است. این ضمانت‌گاهی مکمل ضمانت‌های قانونی و گاهی مقابل آنهاست. در عرف بین‌المللی خصوصاً در تجارت، گاهی ضمانت فراحقوقی فراتر و کاربردی‌تر از ضمانت‌های حقوقی بوده و نزد فعالان تجاری تبدیل به یک هنجار درونی شده، علیرغم اینکه از نظر حقوقی غیر قابل پیگیری است و طرفین تصریح بر نداشتن مسئولیت حقوقی دارند. مواد ۲۰۱ و ۲۰۲ قانون تجارت آمریکا بر بی‌اعتباری قراردادهای شفاهی تصریح کرده درحالی‌که بین تجار بسیار رایج است که از آن به تعهدات خودالزام تعبیر می‌شود.

از دیگر موارد ضمانت‌های غیرحقوقی، افکار عمومی جهان است. نادیده گرفتن قوانین بین‌المللی توسط هر کشوری به صورت گسترده و سریع به اطلاع جهانیان می‌رسد که چه بسا سبب محکومیت سیاستمداران و سازمان‌های بین‌المللی گردیده، آنها را وادار به بازداشت کشور خاطی از قانون‌شکنی یا برخورد انزواساز و تحریم نماید. این نوع ضمانت اگرچه غیرحقوقی است، تأثیرگذاری بیشتری از ضمانت حقوقی دارد. با این حال، در جنگ‌های امروزی، فشار افکار عمومی نیز کارایی چندانی ندارد. قانون‌شکن و متعددی بسیار جری بوده و با استفاده از ابزار قدرت، هیچ اعتنایی به تمام ضمانت‌اجراهای حقوقی و غیرحقوقی نمی‌کند.

در چنین شرایطی که قدرت‌های بزرگ به علت برخورداری از قدرت به هیچ فشار و ضمانت اجرایی اعتنا نمی‌کنند و تمام قوانین بین‌المللی و سازمان‌های جهانی را هیچ می‌پندارند و اولی‌ترین اصول حقوق بشر و قوانین مسلم بین‌المللی از قبیل ممنوعیت کودک و غیرنظامی‌کشی، بمباران مراکز غیرنظامی، کشتار با گرسنگی و دیگر اقدامات غیرانسانی را رعایت نمی‌کنند که امروزه این جنایات در غزه تحقق عملی یافته، باید به ضمانت‌های الهی که تحت عنوان سنت‌های قطعی الوقوع الهی مطرح گردیده، روی آورد، همان‌که مبنای مقاومت اعجاب و اعجازبرانگیز ملت مظلوم و ستمدیده مردم فلسطین قرار گرفته است.

۱۰. انواع ضمانت‌های تکوینی

نظام پاداش و جزا برای گفتار، اعمال و حتی افکار و نیات انسان وضع شده است. چه بسا برخی پایبند به هیچ حقوق موضوعه و قوانین آسمانی نبوده و تنها به قدرت‌طلبی، ظلم و

استبداد دیگران می‌اندیشند، لازم است قدرتی برتر آنها را محدود سازد.

خداوند برای تحقق سنن و احکام خود، با هر جرم و جنایت، کوچک و بزرگ بدون هیچ مانعی برخورد و اجرای عدالت را با ابزارهای بازدارنده تضمین کرده است. ابزارهای ضمانت تکوینی الهی عبارت‌اند از:

الف) معاد

معاد از اساسی‌ترین ضمانت‌های تکوینی الهی است و از اصول پذیرفته‌شده ادیان توحیدی می‌باشد. آیات بسیاری (۱۲۰۰ آیه) بیانگر آن است که معاد بعد از توحید مهم‌ترین مسئله اسلام است و در برخی آیات ایمان به خدا در کنار ایمان به آخرت قرار گرفته است. در قیامت هر رفتار انسان محاسبه و نظام پاداش و جزا اجرا می‌گردد. آیه ۷ سوره تغابن می‌فرماید: «به کفار بگو: به خدا قسم که روز رستاخیز مبعوث خواهید شد و گزارش عملکردتان بر شما عرضه می‌گردد».

دین زرتشت نیز معتقد به فناپذیری روح، رسیدگی به اعمال نیک و شر انسان، تعیین جایگاه او در بهشت یا جهنم و عذاب موقت دوزخ گرچه طولانی، می‌باشد. دین مسیحیت نیز به فانی نبودن روح، زندگی پس از مرگ، روز رستاخیز و داوری، تعیین بهشت یا جهنم بر اساس اعمال نیک و بد انسان و دیگر مسائل پرداخته است. یهودیت عقاید روشنی در خصوص معاد ندارد؛ برخی معتقدند به خیزش مردگان در آخرت و زندگی شاد پس از مرگ که صرفاً اختصاص به نیکوکاران دارد و افراد شرور از این حیات نیک محروم و نابود می‌شوند و تصویری از جهنم ندارند. همچنین، برخی معتقدند که روز رستاخیز، روز داوری اعمال نیک و بد انسان است که به بهشت یا جهنم منجر می‌گردد.

معادباوری می‌تواند بازدارنده بوده و از بروز ظلم، جنگ و تجاوز به حقوق دیگران جلوگیری نماید و نظام پاداش و جزای سخت آن روز، نظام کنترلی حاکم بر اعمال انسان خواهد بود.

با استفاده از تحریف، یهودیان با غرق شدن در دنیاطلبی و ثروت‌اندوزی و مسیحیان با قاعده بخشش گناه توسط کشیش و مسئله نجات و فداء توسط مسیح (ع)، معاد باوری و آثار تربیتی آن را تضعیف کردند.^{۴۴}

۴۴. ناصر مکارم شیرازی، معاد و جهان پس از مرگ (قم: نشر سرور، ۱۳۷۶)، ۷۹.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۷۳

ب) دیگر ضمانت‌ها

از دیگر ضمانت‌ها در شریعت اسلامی در قالب پاداش و کیفر که مبتنی بر سنت‌های ثابت الهی است کیفرها و پاداش‌ها است:

۱. کیفر مادی

خداوند برای بازدارندگی بیشتر انسان از تخلف و جرم، سنت‌هایی را برای کیفر در دنیا قرار داده است. در آیات ۹۴ اعراف و ۶۶ بقره برخی از این کیفرها ذکر شده است که عبارت‌اند از:

* کیفرهای فردی

- زندگی سخت: «هرکس از یاد من روی گرداند زندگی سختی در پیش خواهد داشت».^{۴۵} روی گردانی از خداوند می‌تواند منشأ بسیاری از ظلم‌ها و جنایات گردد.

- سلب نعمت‌ها: «آن کیفر سخت به سبب آن است که خدا بر آن نیست که نعمتی را که به قومی داده تغییر دهد تا زمانی که خود آنچه در خود دارند تغییر دهند».^{۴۶}

- کوتاه شدن عمر: قرآن کریم به این مورد تصریح نکرده، اما در آیه ۲ سوره انعام به اجل معلق اشاره‌ای کرده است. امام صادق (ع): «...کسانی که بر اثر گناه می‌میرند بیشتر از آنهایی هستند که به خاطر به اتمام رسیدن عمرشان می‌میرند».^{۴۷} در احادیث به علل کوتاه شدن عمر در قالب اجل معلق اشاره شده است.

- استدراج: افرادی بر اثر گناهان بیشتر، نعمت‌های بیشتری از خداوند دریافت کرده‌اند که این امر سبب غفلت بیشتر آنها و در پایان دچار عذاب شدید الهی می‌شوند. سوره اعراف آیه ۱۸۲ به این مطلب پرداخته است «سنستدرجهم من حیث لا یعلمون».

* کیفرهای اجتماعی و روحی

بلاهای عمومی از جمله کیفرهای جمعی است که برخی اقوام دچار آن شده‌اند و در تاریخ برخی از آنها ثبت شده است. از جمله این بلاها:

- قطع باران: قرآن در آیه ۱۸ سوره مؤمنون به این موضوع اشاره کرده و ابوحزمه ثمالی از

۴۵. طه، آیه ۱۲۴.

۴۶. انفال، آیه ۵۳.

۴۷. محمدحسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، جلد ۵ (بیروت: احیاء التراث العربی، ۱۳۶۰)، ۱۴۰.

امام باقر(ع) شنیده که فرمودند: «باران هیچ سالی کمتر از سال‌های دیگر نیست، چون مردم گناه می‌کنند خداوند بارانی را که برای آنها مقدر کرده بود از آنها برمی‌گرداند و برای دیگران که گناه نکرده‌اند می‌فرستد».^{۴۸}

- ایجاد اختلافات درونی: «او قادر است که عذابی از بالای شما یا از زیر پایتان بر شما فرو فرستاده یا شما را متفرق ساخته و شرارت برخی از شما را به برخی دیگر بچشاند».^{۴۹}

- عذاب استیصال و ریشه‌کن شدن: «همانا که اقوامی بیش از شما را نابود کردیم آنگاه که ظلم کردند و فرستادگان ما با حجت و دلیل به نزد آنها آمدند اما آنها ایمان نیاوردند، ما قوم مجرم و گناهکار را این چنین مجازات می‌کنیم».^{۵۰}

- استدراج: آیه ۴۸ سوره حج به استدراج اجتماعی اشاره کرده است.

۲. کیفر معنوی

برخی کیفرهای معنوی افراد خطاکار عبارت‌اند از:

- کور باطنی: آیات ۱۲۴ تا ۱۲۶ سوره طه به این مطلب اشاره کرده‌اند. «زندگی سختی در پیش خواهد داشت و روز قیامت او را کور محسوس می‌کنیم».

- جاودانگی در آتش جهنم: «هرکس نافرمانی خدا و رسولش را کند، دوزخ از آن اوست، جاودانه در آن می‌ماند».^{۵۱}

- احباط عمل: برخی گناهان مانند خروج از دین،^{۵۲} کفر ورزیدن به آیات الهی،^{۵۳} کشتن پیامبران،^{۵۴} دنیا‌محوری^{۵۵} و مواردی دیگر باعث تباه شدن تمام اعمال صالح گناهکار می‌شوند.

- انکار حقیقت: «سرانجام کسانی که اعمال بد مرتکب شدند به جایی رسید که آیات خدا

۴۸. محمد یعقوب کلینی، *الاصول الکافی*، جلد ۲ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷)، ۲۷۲.

۴۹. انعام، آیه ۶۵.

۵۰. یونس، آیه ۱۳.

۵۱. جن، آیه ۲۳.

۵۲. بقره، آیه ۲۱۷.

۵۳. مانند، آیه ۵.

۵۴. آل عمران، آیه ۲۳.

۵۵. هود، آیات ۱۶ و ۱۵.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۷۵

را تکذیب کردند و آن را به سخره گرفتند».^{۵۶}

و موارد دیگر که در آیات به آنها اشاره شده است.

توجه به این نکته ضروری است که پاداش و کیفر تکوینی، نسبت به پاداش‌ها و کیفرهای دیگر دارای ویژگی‌های مهم است که برخی آنها عبارت‌اند از:

۱. غیر قابل نفوذ (با سفارش و مصلحت سنجی، تغییر نمی‌کند).

۲. برای تحقق آن، نیاز به شاکی، دادگاه و فرایندهای طولانی نیست.

۳. هر مجرمی، بهتر از دیگران حکم خود را می‌داند.

از خلال مطالب مطرح‌شده در مبحث تفاوت‌ها به‌خوبی روشن می‌شود که احکام الهی و ضمانت تکوینی در شریعت اسلامی فاقد چالش‌های مذکور در حقوق بین‌الملل است و بدون هرگونه مانعی قابلیت اجرا دارند.

۳. پاداش مادی

«واژه «حسنه» بهترین تعبیر قرآنی و عنوان جامعی برای پاداش‌های مادی به نیکوکاران و کسانی است که از حقوق خود گذر نکرده و به حقوق دیگران تعرض نکرده‌اند که زمینه‌ساز زندگی خوش و ایجاد جامعه‌ای صالح در سایه دوستی و عدالت است».^{۵۷}

از جمله مصادیق آن می‌توان به آبادانی شهرها و نزول برکات بر آنها در سایه ایمان و تقوای اهل آن اشاره کرد، از این رو آبادانی شهرها و سامان اجتماعی، متوقف بر تقوای اجتماعی است. از دیگر مصادیق حسنه مذکور در قرآن عبارت‌اند از:

- **حل مشکلات:** «اگر مردم شهرها ایمان آورده و تقوا را پیشه خود کنند هر آینه بر روی آنها برکات آسمان و زمین را خواهیم گشود».^{۵۸}

- **افزایش روزی:** «گفتم از خدای خود طلب آموزش کنید که او قطعاً آمرزنده است تا بر شما از آسمان باران پیوسته فرو فرستد و شما را با اموال و فرزندان مدد کند و برای شما باغ

۵۶. روم، آیه ۱۰.

۵۷. محمدحسین طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، جلد ۱۲ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷)، ۲۳۵.

۵۸. اعراف، آیه ۹۶.

هایی را قرار داده و نهرهایی را ایجاد کرده است».^{۵۹}

- **افزایش عمر:** «خدا را عبادت کنید و تقوای او را پیشه کنید و از او پیروی کنید گناهان شما را می‌آمرزد و مرگ شما را به تأخیر می‌اندازد».^{۶۰}

- **ایجاد محبوبیت اجتماعی:** «همانا که کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند خدای رحمان برای آنها محبتی را قرار می‌دهد».^{۶۱}

۴. پاداش معنوی

واژه «حیات طیبه» از برترین تعابیر قرآنی است که می‌تواند عنوان جامعی برای پاداش‌های معنوی نیکوکاران مطرح گردد^{۶۲} که برخی از مصادیق آن مطابق آموزه‌های قرآنی عبارت‌اند از:

- **شرح صدر:** «هرکس را که خداوند بخواهد هدایت کند به او شرح صدر برای اسلام عطا می‌کند».^{۶۳}

- **تیزبینی در تدبیر:** «اگر از خدا بترسید شما را بصیرت شناخت حق از باطل دهد».^{۶۴}

- **برخوردراری از حکمت:** «آنگاه که به بلوغ رسید و کمال یافت به او حکمت و علم دادیم و این چنین به نیکوکاران پاداش می‌دهیم».^{۶۵}

- **آرامش روحی:** «اوست که بر دل‌های مؤمنان آرامش فرستاد تا بر ایمانشان پیوسته بیفزاید».^{۶۶}

- **قطع سلطه شیطان:** «همانا شیطان تسلطی بر مؤمنین ندارد و آنها بر خدای خود توکل می‌کنند».^{۶۷}

۵۹. نوح، آیات ۱۰-۱۲.

۶۰. نوح، آیه ۴.

۶۱. مریم، آیه ۹۶.

۶۲. «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً». نحل، آیه ۹۷.

۶۳. انعام، آیه ۱۲۵.

۶۴. انفال، آیه ۲۹.

۶۵. قصص، آیه ۱۴.

۶۶. فتح، آیه ۴.

۶۷. نحل، آیه ۹۹.

ج) ظهور امام زمان (عج)

از دیگر مهم‌ترین ضمانت‌های اجرایی اسلام، ظهور امام موعود (عج) است. همه آیین‌های آسمانی بر اساس موعودگرایی وعده ظهور او را در مقام منجی داده‌اند. مذاهب اسلامی نیز مهدی (عج) را موعود می‌دانند. ظهور امام هم ضمانت تشریحی است، چراکه او با ظهورش احکام و حدود واقعی الهی را وضع، اجرا و اجرای آنها را بدون هیچ مانعی تضمین می‌کند و هم تکوینی است، چراکه او با قدرت تمام بدون معارضی توانا، اجرای حدود الهی را تضمین و انتقام مظلومین عالم را از ظالمان خواهد گرفت. این ضمانت‌ها برگرفته از ولایت تشریحی و تکوینی خدادادی به خلیفه خود است.

از اهداف ظهور و رسالت‌های امام زمان (عج) که ضمانت اجرای تشریحی و تکوینی را محقق می‌سازند:

۱. اجرای احکام و قوانین عادلانه و با حکمت اسلام و حاکم ساختن دین بر تمام جهان است. «لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون».^{۶۸}

۲. گسترش قلمرو عدالت و محو فساد و ظلم که امروزه به اوج خود رسیده به گونه‌ای که بزرگ‌ترین سازمان‌های بین‌المللی توان جلوگیری از این همه حق‌کشی و نسل‌کشی را ندارند. «خداوند به مؤمنین و صالحین شما وعده داده که آنها را در زمین خلیفه خود کند همانطور که پیشینیان را کرده و دینی را که برای آنها برگزیده ثابت می‌گرداند...».^{۶۹} پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «فیملأ الارض قسطاً و عدلاً کما ملئت جوراً و ظلماً».^{۷۰}

۳. تأسیس حکومت دادگستر جهانی که با اجرای احکام اسلام سعادت دنیا و آخرت تمام انسان‌ها تأمین می‌شود. «در زبور بعد از کتب آسمانی سابق نوشتیم که زمین را بندگان صالح ما به ارث می‌برند».^{۷۱}

هیچ‌کس توان مقابله با اهداف و اقدامات امام (عج) را نخواهد داشت و همه اختیاراً یا اجباراً باید در برابر او تسلیم باشند.

۶۸. صف، آیه ۹.

۶۹. نور، آیه ۵۵.

۷۰. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، جلد ۶۹ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۳)، ۱.

۷۱. انبیاء، آیه ۱۰۵.

۱۱. نتیجه‌گیری

دوبعدی و اجتماعی بودن انسان، داشتن اختیار و اراده و وجود صفاتی چون منفعت و انحصارطلبی و خودکامگی و صفاتی دیگر که به تراحم منافع و حقوق انسان‌ها و دولت‌ها و ستیزها می‌انجامد، ضرورت قانون‌گذاری، اجرا و ضمانت اجرا را مورد تأکید شدید قرار داده است.

وضع‌کننده قوانین و ضمانت‌کننده باید جهت وضع قوانین کارآمد و قابل تضمین دارای شرایط ویژه‌ای باشد. شرایط قانونگذار در قوانین بین‌المللی با وضع شرایع آسمانی و شریعت اسلامی در زمینه علم، قدرت، عدالت، حکمت و رحمت غیر قابل قیاس بوده و قانونگذار قوانین بین‌المللی شرایط لازم را دارا نیست. بدین جهت در خصوص نقش‌آفرینی حقوق و مراجع بین‌الملل در ضمانت اجرای قوانین از جمله حقوق بشردوستانه تردید ایجاد شده و صاحب‌نظران بسیاری، سازمان‌های مربوطه را فاقد صلاحیت تقنین و توانایی اجرا و ضمانت اجرای قوانین بین‌المللی دانسته‌اند.

در حوزه دین و شریعت، شارع و ضامن اجرا در ضمانت تکوینی دارای شرایط کامل لازم (قدرت مطلق، علم ذاتی، عدالت، رحمت و حکمت) برای ضمانت اجرا هستند. این شرایط با به‌کارگیری ابزارهای گوناگون تربیتی، اخلاقی، تشویق و پاداش و مجازات‌ها، تضمین را بدون هیچ مانعی وفق اراده و حکمت خود محقق می‌سازد و بدین جهت توان بازدارندگی گسترده‌ای دارد. با این حال، در بخش ضمانت تشریحی اسلام، به علت اجرای آن توسط انسان و مراجع قضایی و دولتی حکومت اسلامی، ممکن است دچار مشکلات و چالش‌های ضمانت اجرای بین‌المللی گردد.

تبیین ابعاد مختلف و گسترده ضمانت اجرا در اسلام و قطعیت وقوع آن خصوصاً در بخش تکوینی و تفهیم برتری و کارآمدتری آن بر ضمانت اجرا در قوانین بین‌المللی در سطح گسترده جهانی، می‌تواند نقش بسزایی در بازدارندگی، کاهش تعرض به حقوق دیگران، جلوگیری از استعمارگری و وقوع جنگ ایفا نماید.

ضمن اینکه مناسب است در حوزه تعامل آحاد انسان‌ها، جوامع بشری و دولت‌ها به منظور حاکم شدن زندگی مسالمت‌آمیز و بدون جنگ و ظلم و استعمارگری با رعایت حقوق تمام انسان‌ها، در وضع قوانین بین‌المللی و ضمانت اجرای قوانین در برابر متجاوزین، به شریعت اسلامی رجوع شده و مبنای قوانین بشری قرار گیرد.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۷۹

بر اساس آنچه بیان شد کارآمدی و بازدارندگی ضمانت اجرای احکام اسلامی با ضمانت اجرای قوانین بین‌المللی بشری به هیچ وجه قابل قیاس نیست و با توجه به اینکه ظهور منجی مورد پذیرش تمام ادیان ابراهیمی است، در اوج ظلم و بی‌عدالتی حاکم بر تمام جهان، تمام بشریت در انتظار او خواهند بود.

ردیف	ضمانت اجرا	احکام الهی	قوانین
۱	کاهش یا افزایش رزق مادی	*	
۲	کاهش یا افزایش رزق معنوی	*	
۳	حبس	*	*
۴	تحریم	*	*
۵	صدور قطعنامه	*	
۶	امر به معروف و نهی از منکر	*	*
۷	جریمه مالی	*	*
۸	حل مشکلات	*	*
۹	افزایش عمر و کوتاه شدن عمر	*	
۱۰	ایجاد محبوبیت اجتماعی	*	
۱۱	شرح صدر	*	
۱۲	تیزبینی در تدبیر	*	
۱۳	برخورداری از حکمت	*	
۱۴	آرامش روحی	*	
۱۵	قطع سلطه شیطان	*	
۱۶	زندگی سخت	*	
۱۷	سلب نعمت‌ها	*	
۱۸	بلاهای عمومی	*	
۱۹	قطع باران	*	
۲۰	ایجاد اختلافات درونی	*	

	*	عذاب استیصال و ریشه‌کن شدن	۲۱
	*	کورباطنی	۲۲
	*	جاودانگی آتش جهنم	۲۳
	*	احباط عمل	۲۴
	*	ظهور امام عدالت گستر	۲۵
	*	معاد	۲۶

جدول فوق بیانگر میزان تنوع مصادیق ضمانت اجراهای الهی در قالب پاداش و تشویق، مقوله‌های تربیتی و اصلاحی، مجازات‌های فردی و عمومی، دنیوی و اخروی و تشریحی و تکوینی است و در نهایت بیانگر قدرت مطلق شارع بر اعمال تمام انواع ضمانت اجراهای مذکور می‌باشد. با این حال، قوانین و سازمان‌های بین‌المللی حتی در ابزارهای محدود و محدود ضمانت اجراهای موجود، توان ایفای نقش ندارند و تحت سلطه قدرت‌مداران هستند.

بررسی ضمانت اجرا در شریعت اسلامی و قوانین بین‌المللی / عرب و نریمانی زمان‌آبادی ۲۸۱

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی:

- آقایی، داود، و منوچهر مقصدلو. *حقوق بین‌الملل عمومی*. چاپ اول. تهران: انتشارات سنجش، ۱۳۸۱.
- آکهرست، مایکل. *کلیات بین‌الملل*. ترجمه مهراپ داراب‌پور. چاپ اول. تهران: انتشار جهان معاصر، ۱۳۷۲.
- باقرزاده، محمدرضا. *ضمانت اجرای صلح و امنیت بین‌المللی*. چاپ اول. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش، ۱۳۴۶.
- جمعی از محققین مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی. *فرهنگ‌نامه اصول فقه*. چاپ اول. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
- طباطبایی، علی‌محمد. «بطلان، انحلال و فسخ عقد»، *نشریه کانون وکلا* ۱، شماره ۲۹ (بهمن و اسفند ۱۳۳۱).
- طباطبایی، محمدحسین. *المیزان فی تفسیر القرآن*. جلد ۱۲. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا. *حقوق بین‌الملل عمومی*. چاپ بیستم. تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۳.
- عباسی، مجید و علی‌اکبر کیانی. «حکمرانی جهانی و حقوق جهانی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، سایت مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری* (پاییز ۱۳۹۱).
- کاتوزیان، ناصر. *مقدمه علم حقوق*. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲.
- کلینی، محمد یعقوب. *الاصول الکافی*. جلد ۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
- گنجی، منوچهر. *حقوق بین‌الملل عمومی*. چاپ اول. تهران: چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- مافی، همایون. *ضمانت اجرا در حقوق بین‌المللی عمومی*. همایش جهانی شدن حقوق و چالش‌های آن. مشهد: ۱۳۸۵.
- مافی، همایون. «تأملاتی در باب ضمانت اجرا از منظر حقوق بین‌الملل عمومی»، *پژوهشنامه حقوق تطبیقی* (پاییز و زمستان ۱۳۹۴).
- مجتهدی، محمدرضا. *مطالعات حقوق بین‌الملل عمومی*. چاپ اول. تهران: انتشارات فروزش، ۱۳۸۱.
- مجلسی، محمدباقر. *بحار الانوار*. جلد ۶۹. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۳.

مدنی، جلال‌الدین. حقوق بین‌الملل عمومی و اصول روابط دول. چاپ دوم. تهران: ناشر پایدار، ۱۳۷۷.

مظفر، محمدرضا. اصول الفقه. قم: انتشارات دانش اسلامی، ۱۴۰۵.

مقتدر، هوشنگ. حقوق بین‌الملل عمومی. چاپ دوم. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳.

مکارم شیرازی، ناصر. معاد و جهان پس از مرگ. قم: نشر سرور، ۱۳۷۶.

مکی‌العاملی، محمد. الروضه البهیه فی شرح اللعنه الدمشقیه. جلد ۱. قم: انتشارات مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۷۴.

موسی‌زاده، رضا. کلیات حقوق بین‌الملل عمومی. چاپ اول. تهران: انتشارات وزارت خارجه، ۱۳۷۶.

نجفی، محمدحسن. جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. بیروت: احیاء التراث العربی، ۱۳۶۰.

نراقی، احمدبن محمد. مستند الشیعه. جلد ۱۷. قم: موسسه آل‌ال‌بیت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۱۵.

نوروزی، میثم. ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل با تأکید بر ضمانت اجرا در دیوان کیفری بین‌المللی.

تهران: انجمن حقوق بین‌الملل ایران، ۱۳۹۴.

واسطی زبیدی، محب‌الدین سید محمد مرتضی. تاج العروس من جواهر القاموس. چاپ اول.

بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ق.